

have found it helpful to know how much of such Vichian doctrines as the eternal ideal history, the divine providence and the conception of the world as a theater derives from Stoic, Platonic or Neo-Platonic sources, in view of the fact that Vico mentions Plato as one of his four authors (*Autobiography*, pp. 138-9). It is true that some of these problems have been explored by other Vichian scholars, but occasional reference to their solutions would have helped the reader of Verene's book to form a more complete view about Vico's achievement and his place in the history of philosophy as a philosopher of history.

To conclude, there is no doubt that this book has been written with the intention of starting a war against the philosophical establishment, that is, against the way philosophy has been practiced since Descartes' time and more recently by the so-called «philosophers of science». It is expected that these practical-minded practitioners will react to Verene's challenge furiously, if not fearfully, since fear follows thunder for Vico. That, on the other hand, there will be many, especially among the younger philosophers, who will welcome the revival of Vico's heroic vision is also very likely and promising.

Emory/USA

Christos Evangeliou

John P. Anton, *Critical Humanism as a Philosophy of Culture: the Case of E. P. Papanoutsos*, Edited and with an Introduction by Theofanis G. Stavrou, Minneapolis/Minn., The North Central Publishing Company, 1981, 45 σελίδες.

Στις 16 Μαΐου του 1980 στο πανεπιστήμιο της Minnesota οργανώθηκε μία τιμητική εκδήλωση για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Κύριος όμιλητής ήταν ο καθηγητής της Έλληνικής Φιλοσοφίας John Anton. Το κείμενο της ομιλίας του καλύπτει τις σελίδες 11-39 του μικρού αλλά περιεκτικού βιβλίου που παρουσιάζουμε. Τις πρώτες 9 σελίδες καλύπτει μία καλογραμμένη Εισαγωγή από τον Θεοφάνη Γ. Σταύρου. Στο τέλος του βιβλίου έχει καταχωριστεί κατάλογος των βασικών συγγραμμάτων του Ε. Π. Παπανούτσου.

Ο Θεοφάνης Γ. Σταύρου αρχίζει την Εισαγωγή του για τη ζωή και το έργο του Παπανούτσου με μια θεμελιακή παρατήρηση: Ο Παπανούτσος άρχισε τη συγγραφική του δραστηριότητα με την επιθυμία να ασχοληθεί με τα προβλήματα της μεταφυσικής, αλλά συνέχισε με ό,τι ονομάζουμε «Φιλοσοφική Ανθρωπολογία». Και μια τέτοια πνευματική πορεία δεν είναι ασυνήθιστη στη ζωή των νέων έθνων-κρατών. Οί πνευματικοί άνθρωποι εκεί θεωρούνται ως διαφωτιστές των συμπατριωτών τους και κριτικοί της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής, ως παιδαγωγοί και μεταρρυθμιστές. Άσχολούνται δηλαδή οί πνευματικοί άνθρωποι σε αυτές τις περιπτώσεις με έρωτήματα όπως: τί είναι και τί μπορεί να κάνει ο άνθρωπος, με ποιούς θεσμούς και τρόπους σκέψης και δράσης μπορούν να προσδεύσουν οί λαοί. Έτσι, συνειδητά ή όχι στρέφονται στην ανθρωπολογία και γίνονται κριτικοί, συντηρητικοί ή προοδευτικοί. Τέτοια ήταν και ή περίπτωση του

Ε. Π. Παπανούτσου, συμπεραίνει ὁ Θ. Γ. Σταύρου. Καὶ συνεχίζει τὴν Εἰσαγωγή του μὲ ἀναφορὲς στὴ συγγραφικὴ παραγωγή καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τοῦ Παπανούτσου, στὶς μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες καὶ στὴν ἐκπαιδευτικὴ νομοθεσία, ποὺ μὲ τὴν ἐμπνευση ἢ τὴ βοήθεια τοῦ Παπανούτσου προωθήθηκε. Καταλήγει μὲ τὴν παρουσίαση ἑνὸς ἀντιγράφου τῶν ἀδημοσίευστων (τότε) *Ἀπομνημονευμάτων* τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου¹.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου, ἡ ὁμιλία τοῦ John Anton γιὰ τὸν Ε. Π. Παπανούτσο, διαιρεῖται σὲ 5 μέρη:

- α. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του.
- β. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.
- γ. Ἡ κρίση τοῦ πολιτισμοῦ μας.
- δ. Ὁ κριτικὸς φιλόσοφος καὶ
- ε. Ἡ περίπτωση τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου.

α. Στὸ π ρ ῶ τ ο μ έ ρ ο ς τῆς ὁμιλίας του ὁ John Anton παρατηρεῖ ὅτι: (1) Οἱ πνευματικὲς ρίζες τοῦ Παπανούτσου βρίσκονται στὴ σπουδὴ τῶν δύο μεγάλων «διαφωτισμῶν» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ (τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ). (2) Τὰ θέματα ποὺ πραγματεύεται ὁ Παπανούτσος πηγάζουν ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀπὸ τὴν ἀγωνία τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ ἀπὸ τὶς συμφορὲς καὶ τὰ προβλήματα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. (3) Τὰ φιλοσοφικὰ θέματα ποὺ ἐπανέρχονται σταθερὰ στὶς συγγραφές τοῦ Παπανούτσου εἶναι τοῦτα: οἱ πνευματικὲς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου (αἰσθητικὴ, ἠθικὴ, γνωσιολογία), ἡ δημιουργικὴ πνοὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ξεπερνάει τὴ βιοχημικὴ του ὑπόσταση καὶ δημιουργεῖ πολιτισμό, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου, ιδιότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν ἄνθρωπο μόνο καὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας.

β. Στὸ δ ε ύ τ ε ρ ο μ έ ρ ο ς τῆς ὁμιλίας του ἐπιχειρεῖ ὁ John Anton νὰ προσδιορίσει τὸ νόημα ποὺ εἶχε γιὰ τὸν Παπανούτσο ὁ ὅρος ἀ ν θ ρ ω π ι σ μ ό ς. Καὶ παραθέτει αὐτούσιο τὸν ὅρισμό τοῦ φιλόσοφου: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μοναδικὸ ὄν στὸν κόσμο ποὺ ἔχει ἀναφαίρετο τὸ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζονται πάντοτε ὡς σκοπὸ καὶ ποτὲ ὡς μέσο». Ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι κεντρικὴ στὸ στοχασμὸ τοῦ Παπανούτσου, γιατί ἀπὸ αὐτὴ ἀπορρέουν οἱ βασικὲς γραμμὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς δράσης. Στὰ ἴδια θεμέλια, τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, στηρίζεται καὶ κάθε «ὕγιης φιλοσοφία τῆς ἐκπαίδευσης». Οἱ σκοποὶ δηλαδὴ καὶ τὰ μέσα τῆς ἐκπαίδευσης διαπνέονται ἀπὸ τὴ βασικὴ ἔννοια ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ποτὲ ὡς μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη σκοπῶν, ἢ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἄνθρωπο εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐκπαίδευσης. Ἰδιότητα οὐσιώδους τοῦ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἡ *φιλάνθρωπία*, ὅπως ἔχει προβληθεῖ μὲ διάφορες μορφές στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς σεβασμὸς γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ὡς χριστιανικὴ ἀγάπη, ὡς στωϊκὸς κοσμοπολιτισμός, ὡς καντιανὸ ἀξίωμα: ποτὲ νὰ μὴ χρησιμοποιεῖς τὸν ἄνθρωπο ὡς μέσο, πάντα ὡς σκοπὸ. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα καταδικάζονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ τάσεις τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἢ τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, ποὺ τείνουν νὰ ὑποτιμήσουν τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου.

1. Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, 1982, 141 σελ.

Με βάση τις παραπάνω σκέψεις ο Παπανούτσος πρόβαλε πάντα ως στοιχεία απαραίτητα κάθε πολιτισμικού και εκπαιδευτικού προγράμματος τα ακόλουθα:

(1) τη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας και των ιδιαίτερων παραδόσεων κάθε λαού.

(2) την καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας με όλους για την προαγωγή του ανθρώπου και τη διατήρηση της ειρήνης.

(3) την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Για τον Παπανούτσο δεν υπήρχε καμιά υποχώρηση στο βασικό αξίωμα του πολιτισμένου ανθρώπου, που χρειάζεται δικαιοσύνη και ελευθερία. Οί παραπάνω επιδιώξεις δεν νοούνται παρά μόνο μέσα στα πλαίσια δημοκρατικού πολιτικού βίου.

γ. Το τρίτο μέρος της ομιλίας του John Anton αναφέρεται στην κρίση του πολιτισμού, όπως τη διατύπωσε ο Ε. Π. Παπανούτσος. Ζούμε σε μια κρίσιμη περίοδο της ιστορίας, γιατί ούτος ο αιώνας:

(1) γνώρισε μια έκρηξη βίας χωρίς προηγούμενο.

(2) γνώρισε θεαματική πρόοδο στις επιστήμες, που όμως δεν αξιοποιήθηκε για την ανθρώπινη ευτυχία.

(3) γνώρισε την πιο μεγάλη ζήτηση για γενική εκπαίδευση αλλά και ύπονομευτικές δυσχέρειες στην πραγματοποίησή της.

(4) είναι ο αιώνας της μεταβιομηχανικής οικονομίας και γραφειοκρατίας στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή.

(5) είναι ο αιώνας μιᾶς επανάστασης στις σχέσεις των δύο φύλων.

(6) είναι ο αιώνας ριζοσπαστικῶν αναζητήσεων στον τομέα των τεχνῶν.

(7) είναι ο αιώνας «μείωσης» της δημοκρατίας και, ἄρα, κινδύνων για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Και χωρίς μιᾶ ἀλλαγή στη δομή του συστήματος ὅπου ζούμε, χωρίς θεσμοποίηση μιᾶς κοινωνίας ἄλλου τύπου ἀπ' αὐτὸν ὅπου ζούμε, εἶναι μοιραῖο οἱ δυσκολίες μας νὰ συνεχίζονται καὶ νὰ ἐπιδεινώνονται, συμπεραίνει ὁ ὁμιλητὴς παίρνοντας μιᾶ αἰσιόδοξη πρόταση ἀπὸ τὸν Παπανούτσο: Μπορεῖ νὰ μὴ γνωρίζουμε τώρα ποῖο θὰ εἶναι τὸ ζητούμενο ἐπόμενο βῆμα τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ βαδίζουμε χωρίς ἐλπίδα.

Μόνιμη φροντίδα τοῦ Παπανούτσου ἦταν νὰ δώσει τὴν προσωπογραφία τοῦ κριτικοῦ φιλοσόφου γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ ἴδιος ἔλεγε καὶ ἔγραφε ὅτι θητεύει σ' αὐτὸ τὸ εἶδος φιλοσοφίας. Καὶ φιλοτέχνησε αὐτὴ τὴν προσωπογραφία στὶς πρῶτες σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ *Φιλοσοφικά Προβλήματα*. Καὶ ὁ John Anton, παρουσιάζοντας τὸν Παπανούτσο σύνθεσε τὸ τέταρτο μέρος τῆς ομιλίας του παίρνοντας ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ Παπανούτσου:

«Τὴ δική μου θεώρηση τῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων ὀνομάζω ἀνέκαθεν Κριτικὴ Φιλοσοφία, γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθῶ στὶς ἐρευνές μου. Τὸ εἰσαγωγικὸ μελέτημα ἐξηγεῖ τί σημαίνει τὸ ἐπίθετο «κριτικὴ» στὴν περίπτωσή μας. Σημαίνει αὐτοπεριορισμὸ καὶ πειθαρχία στὴ σκέψη. Σημαίνει ἀκόμα τὴν ἀπόφαση νὰ μὴ τὶς ἐξαγγέλλουμε δογματικά οὔτε νὰ τὶς ἐπιβάλλουμε αὐθαίρετα, ἀλλὰ νὰ εἴμαστε πάντοτε πρόθυμοι

νά τις θέτουμε σὲ ἐλεύθερη συζήτηση καὶ αὐστηρὸ ἔλεγχο, ἔτοιμοι νά τις ἀποσύρουμε ἀμέσως ὅταν ἡ βάσανος ἀποδείξει τὸ ψεῦδος τους. Μιὰ τέτοια ἀρχὴ ἀποτελεῖ ὄχι μόνο διανοητικὴ ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ τοποθέτηση, ποὺ εὐκόλα δὲν τὴν παίρνει καὶ ὅταν τὴν πάρει εὐκόλα δὲν τὴν τηρεῖ μὲ συνέπεια ὁ ἀπὸ τὴ φύση του ἀδύνατος ἄνθρωπος... Πραγματικὴ μάθηση εἶναι ὄχι νά ἀποθηκεύουμε βέβαιες ἔστω γνώσεις, παρὰ νά διδαχτοῦμε τὴν ὀρθὴ μέθοδο πῶς νά τις ἀποκτήσουμε μόνοι μας»².

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἐνυπάρχουν καὶ στὶς ἐπόμενες σελίδες τοῦ βιβλίου τοῦ Παπανοῦτσου ἀναλύονται τοῦτες οἱ ιδιότητες τοῦ κριτικοῦ φιλόσοφου, συνεχίζει ὁ John Anton: πάθος γιὰ τὴν ἀλήθεια, πνεῦμα φιλάνθρωπο, θεωρητικὴ σύνεση, συναίσθημα εὐθύνης καὶ φιλοσοφικὴ ἀνδρεία. Αὐτὰ συνθέτουν τὸ ἥθος τοῦ κριτικοῦ φιλόσοφου.

Τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο μέρος τῆς ὁμιλίας τοῦ John Anton ἔχει τὸν τίτλο: ἡ περίπτωση τοῦ Ε. Π. Παπανοῦτσου.

Ὁ Ε. Π. Παπανοῦτσος ὡς κριτικὸς φιλόσοφος καὶ παιδαγωγός, ὡς Ἕλληνας καὶ Εὐρωπαῖος, ὡς πολίτης τῆς χώρας του καὶ ἀνθρωπιστής, ὑπῆρξε ἄνθρωπος τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης, τῆς πράξης καὶ τῆς θεωρίας. Σπούδασε τὸ διαφωτισμὸ ἀλλὰ καὶ τὰ συγκεκριμένα προβλήματα παιδείας στὴ χώρα του. Καὶ — μὲ τὴ διδασκαλία του, μὲ τὰ συγγράμματά του καὶ μὲ τὴ λοιπὴ δραστηριότητά του — προώθησε ἓνα τρόπο σκέψης (κριτικὸ) καὶ ἓνα τρόπο δράσης (φιλάνθρωπο), ποὺ τὸν καθιέρωσαν ὡς κορυφαῖο φιλόσοφο καὶ παιδαγωγὸ-μεταρρυθμιστὴ τοῦ καιροῦ του, στὴ χώρα του καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της³.

Ἀθῆναι

Φ. Κ. Βῶρος

2. Ε. Π. Παπανοῦτσος, *Φιλοσοφικὰ Προβλήματα*, Ἀθήνα, Ἴκαρος 1964, σελ. 8.

3. Ὅλη ἡ ἐργασία τῶν John Anton καὶ Θ. Γ. Σταύρου ἔχει πυκνὲς ἀναφορὲς στὰ βιβλία τοῦ Παπανοῦτσου. Δὲν τις ἐπανελάβα γιὰ νά μὴν ἐπιβαρύνω τούτῃ τὴν παρουσίαση. Ὅμως δὲν μπορῶ νά ἀποφύγω τούτῃ τὴν παρατήρηση-ἐντύπωσή μου: ἡ ἐργασία τους γιὰ τὸν Παπανοῦτσο μὲ ἀπορρόφησε, μολονότι τριάντα περίπου χρόνια μελετῶ τὸ ἔργο του ἐξελικτικὰ ὅπως ἐμφανιζόταν, καὶ μολονότι τρεῖς φορές ἔχω ἀσχοληθεῖ — τμηματικὰ εἶναι ἀλήθεια — μὲ τὸ ἔργο τοῦ φιλόσοφου καὶ παιδαγωγοῦ Παπανοῦτσου σὲ διάφορες ἐκδηλώσεις τιμῆς ἢ μνήμης του. («Ὁ μεταρρυθμιστὴς τῆς ἐκπαίδευσης» στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*, τόμος Α', Ἀθήνα 1980, 85-106 — «Ε. Π. Παπανοῦτσος: Φιλόσοφος, Παιδαγωγός, Ἐκπαιδευτικὸς μεταρρυθμιστὴς» στὰ *Μελετήματα γιὰ τὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο*, Τετράδια «Εὐθύνης» 13 Ἀθήνα 1981, 64-81 — ἀνέκδοτη ὁμιλία γιὰ τὸν Παιδαγωγὸ Παπανοῦτσο στὸ ἐπιστημονικὸ του μνημόσυνο, ποὺ ὀργάνωσε ἡ «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία» στὶς 26.5.1983).